

oude kaarten lezen

handboek
voor
historische
cartografie

Bram Vannieuwenhuyze
Marissa Griffioen
Anne-Rieke van Schaik

Amsterdam, Rijksmuseum, RP-F-2002-12-3.

Foto: Paul Huf, 1962.

Inhoud

Inleiding 7

Cartografie en karteringen 17

Kaart 35

Kaartonderdelen 71

Productieproces 141

Soorten cartografie 209

Kaartinterpretatie 261

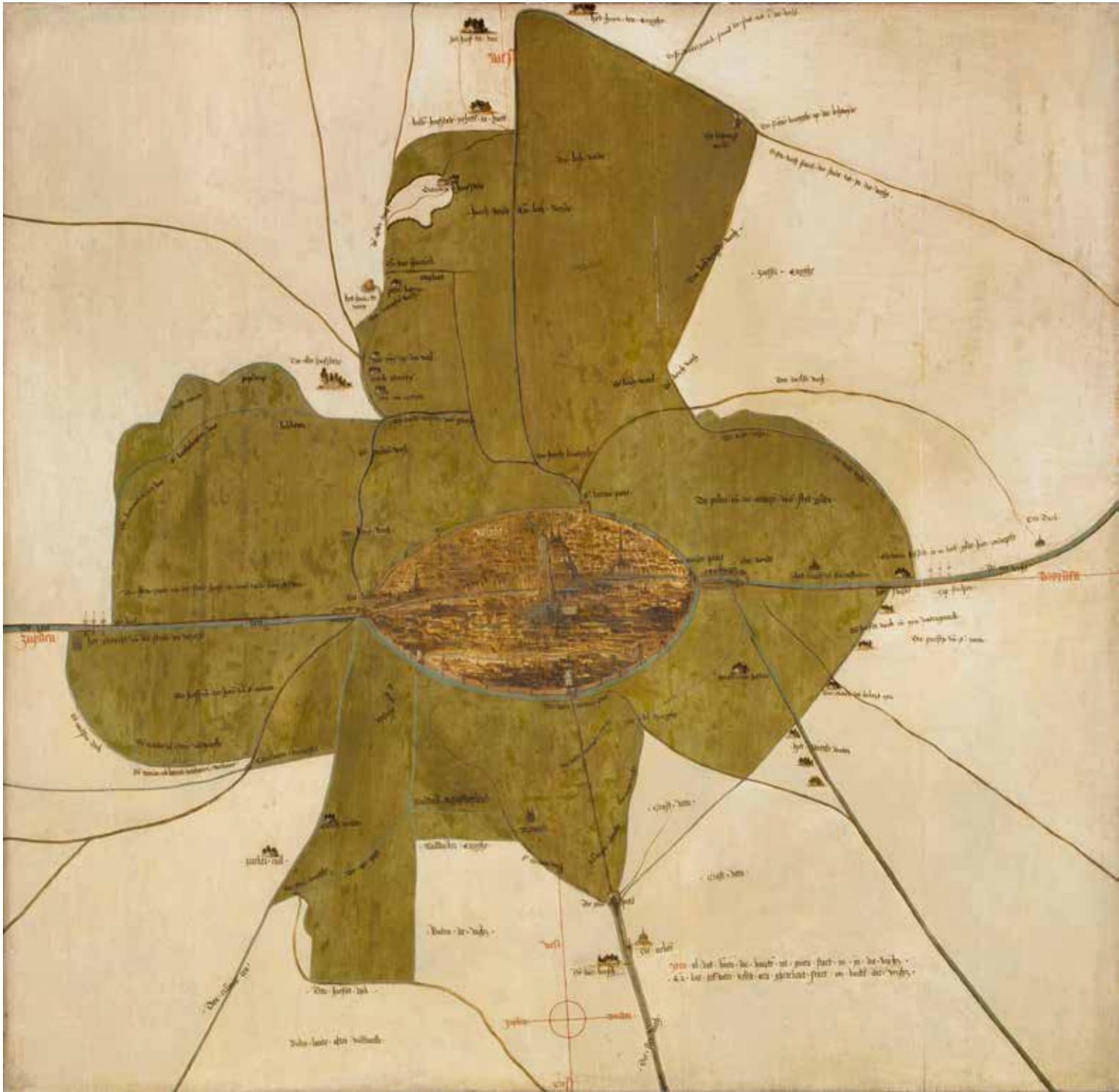
Kaartgebruik 311

Literatuurlijst 349

Index 376

Dankwoord 383

Colofon 384

Afbeelding 1
Evert van Schayck, plattegrond van de stad Utrecht, 1541.
Schilderij, 142,3 x 146,1 cm. Utrecht, Centraal Museum, inv. nr. 2477.
Foto: Ernst Moritz.

Inleiding

“We don’t know what we are looking at”

(David Woodward 2001a)

Iedereen kan kaartlezen. Maar kaarten – en zeker oude kaarten – geven niet zomaar hun geheimen prijs en soms ‘weten we niet waar we naar kijken’. Het overkwam zelfs de befaamde kaarthistoricus* David Woodward, toen hij voor het eerst de wereldkaart* van Francesco Rosselli uit circa 1508 onder ogen kreeg.¹

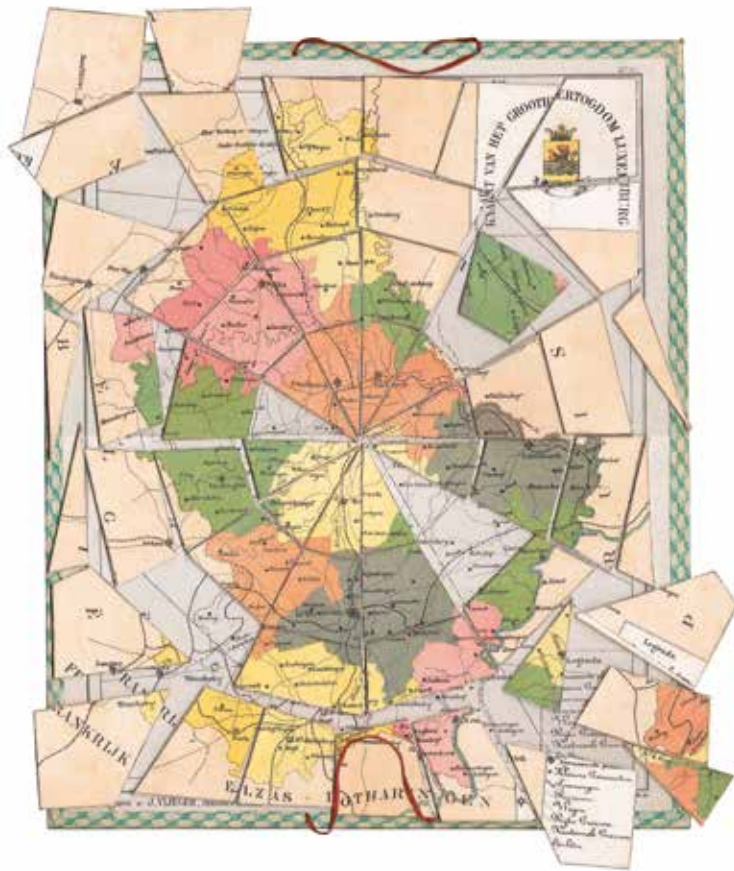
Een kaart kan een doolhof zijn en ons compleet op het verkeerde been zetten. Paradoxaal genoeg geloven veel mensen een kaart blindelings. Sterker nog, kaartgebruikers* vereenzelvigen een kaart vaak met de werkelijkheid*, soms zelfs met de waarheid. Als het op de kaart staat, dan bestaat het echt. Dat was de dominante overtuiging tot de opkomst van de kritische cartografie* in de jaren 1980, maar leeft ook vandaag nog heel sterk. Denk maar even aan de routeplanner die je haast slaafs volgt wanneer je je op weg begeeft. We hebben zo’n groot vertrouwen in de kunde van de hedendaagse cartografen*, dat we hun producten zeer hoog inschatten en blindelings vertrouwen.² Over oude kaarten zijn de meningen daarentegen verdeeld: volgens sommigen bulken ze van de hiaten, fouten* en onnauwkeurigheden, anderen geloven wat ze zien en gebruiken ze als bron van kennis* over het verleden.

De studie en interpretatie van oude kaarten vergt in elk geval expertise en kennis van de kaartgebruiker. Die expertise kan je stap voor stap verwerven door regelmatig en aandachtig oude kaarten te bekijken en je te verdiepen in de geschiedenis van de cartografie. Een methodologisch overzichtswerk dat hulp biedt bij het bestuderen, interpreteren en gebruiken van oude kaarten ontbreekt echter. Het boek *Oude kaarten lezen* wil in die behoefte voorzien. Het reikt begrippen, namen, invalshoeken, methoden en achtergrondkennis aan om oude kaarten te bekijken, benaderen, onderzoeken, doorgronden en interpreteren.

Kaart

Voordat we het concept van het boek uit de doeken doen, is het nodig om even stil te staan bij de basisbegrippen ‘kaart’, ‘oude kaart’ en ‘cartografie’. Simpel is dat niet, want daarover heerst de nodige spraak- en begripsverwarring.³ Dat blijkt al meteen bij het begrip ‘kaart’, waarvan ettelijke definities en omschrijvingen circuleren.⁴ Kaarten zijn in onze westerse samenleving dermate ingeburgerd dat iedereen er wel min of meer een idee over heeft. Maar vreemd genoeg is het heel moeilijk om het begrip precies te definiëren. Het *Oxford English Dictionary* – het belangrijkste woordenboek van de belangrijkste taal ter wereld – omschrijft een kaart als een ‘tekening of andere weergave van (een deel van) het aardoppervlak op een plat vlak, die de spreiding van fysische of geografische objecten laat zien, vaak in combinatie met andere informatie, en waarbij elk punt in de weergave overeenstemt met een bestaande geografische positie, op basis van een vaste schaal of projectie’.⁵ Het Nederlandstalige *Kartografisch Woordenboek* definieert ‘kaart’ op vergelijkbare wijze, maar korter en krachtiger, als een ‘grafische voorstelling, meestal op een plat vlak, van objecten en verschijnselen op het oppervlak van de aarde of een ander hemellichaam, in hun ruimtelijke samenhang’.⁶

Voorgaande definities zijn vooral geschikt voor onze hedendaagse kaarten, met name voor de heel courante topografische kaarten* en routeplanners. Voor vele andere schieten ze echter tekort. Vele kaarten hebben immers geen vaste schaal* en de weergegeven kaartobjecten* vallen lang niet altijd te koppelen aan bestaande geografische posities. Neem bijvoorbeeld de kaart van de vrijheid van de stad Utrecht van Evert van Schayck uit 1541 (afbeelding 1). De stad is hierop vrij simplistisch als een uitgerekte ovaal weergegeven, maar de realiteit was anders. De schaal van de kaart is niet constant en de ligging van de stadsmuur, stadspoorten en uitvalswegen stemt niet overeen met de werkelijke locaties. Op de plakkaart* van de

Afbeelding 2
Francis Allan, kaart van de provincie Luxemburg - blad nr. 8 uit achtdelige set met Aardrijkskundige plakkaarten, ca. 1875. Lithografie, 30,5 x 25 cm. Amsterdam, Allard Pierson.

Amsterdamse firma Vlioger uit omstreeks 1875 is de ruimtelijke samenhang van de kaartobjecten bewust verbroken. Kinderen moesten de stukjes kaart uitknippen en weer samenstellen als een soort puzzel (afbeelding 2). Kaarten hoeven overigens ook helemaal niet op een plat vlak te zijn gemaakt, denk bijvoorbeeld aan globes* en schaalmodellen*.

Kaarthistorici John Brian Harley en David Woodward erkennen de beperkingen van de hedendaagse definities en kwamen in 1987 met een veel bredere omschrijving op de proppen: in hun ogen zijn kaarten 'grafische voorstellingen die een ruimtelijk begrip van zaken, concepten, toestanden, processen en gebeurtenissen in de menselijke wereld mogelijk maken'.⁷ Deze brede definitie is toepasbaar op kaarten in allerlei vormen, maten, gewichten en texturen, maar eveneens op allerlei schilderijen, tekeningen, prenten, diagrammen, symbolen of zelfs teksten.⁸ Hoewel verscheidene kaarthistorici deze definitie als uitgangspunt nemen, is ze ons inziens veel te ruim.

Kaarten en hun eigenschappen

Het blijkt dus moeilijk te zijn om het begrip 'kaart' helder te definiëren. Eerder dan een zoveelste poging te wagen, beperken we ons daarom tot de opsomming van een aantal fundamentele eigenschappen van kaarten. Cruciaal is de weergave van ruimtelijke gegevens* in hun onderlinge samenhang. Een kaart toont minstens twee – maar meestal veel meer – ruimtelijke gegevens; een document waarop slechts één kaartobject* is te zien, kan bezwaarlijk een kaart worden genoemd, omdat er immers geen ruimtelijke samenhang wordt getoond. De tweede cruciale eigenschap is dat de ruimtelijke gegevens zijn gegeneraliseerd*. De kaartproducenten* hebben nagedacht over de selectie, verkleining en vereenvoudiging van de gegevens. Bijgevolg zijn kaarten altijd menselijke creaties: ze ontstaan niet zomaar of toevallig, maar zijn altijd bedacht en ontworpen.

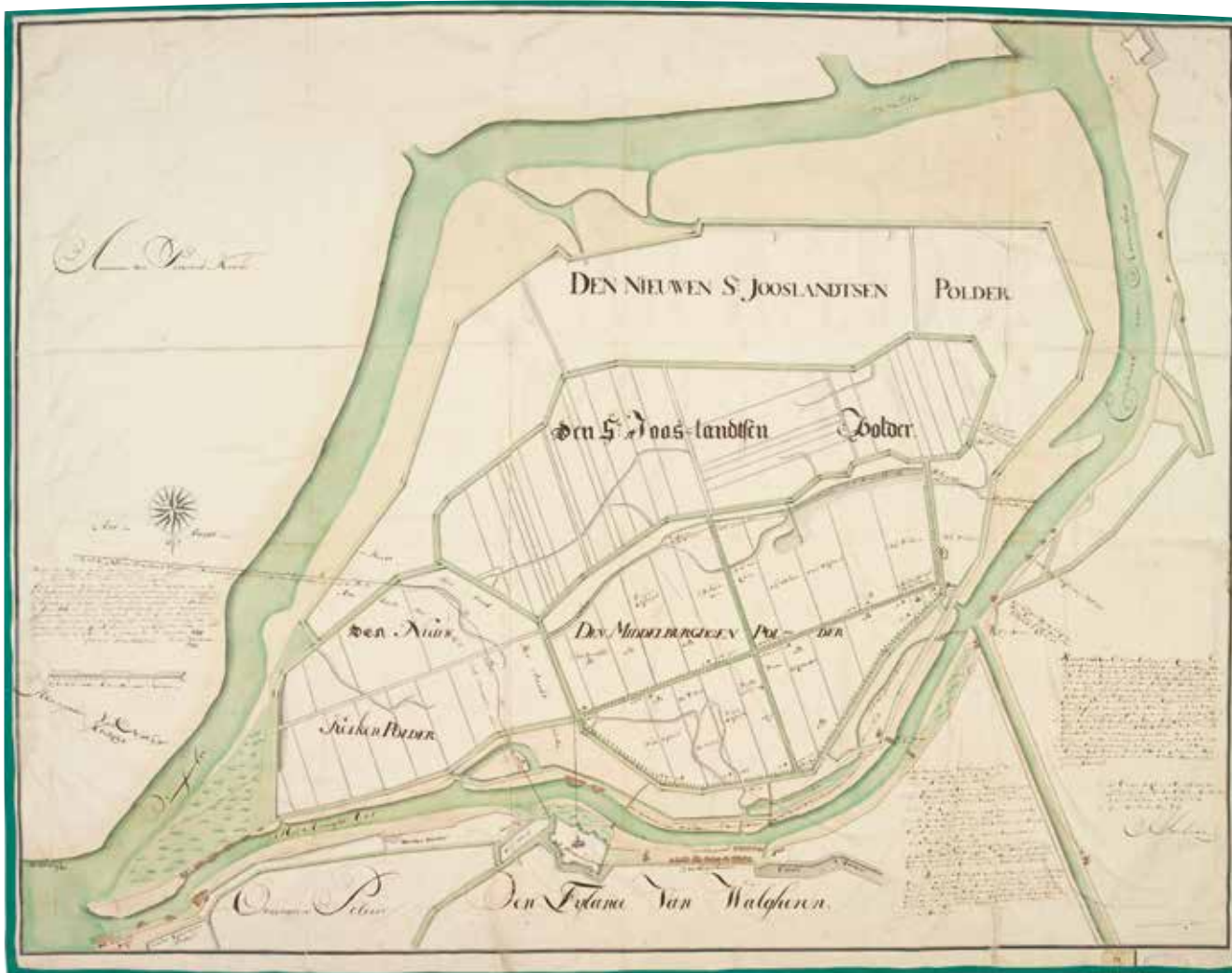
Naast deze fundamentele eigenschappen bezitten heel veel kaarten ook nog de volgende karakteristieken. Het zijn over het algemeen grafische en visuele documenten. Veel kaarten zijn panoptisch, wat betekent dat ze de ruimtelijke gegevens vanuit een alziend en *in se* onmogelijk standpunt presenteren: op een kaart zie je doorgaans méér dan je met het blote oog kan waarnemen. Verder volgen we Harley en Woodward wanneer ze stellen dat kaarten zaken, concepten, toestanden, processen en gebeurtenissen weergeven, en dus niet louter geografische of topografische informatie. Doorgaans worden die gegevens aangeboden via een combinatie van beeld en tekst.

Oude en historische kaarten

Zoals uit de titel blijkt, focust dit boek op oude kaarten. Ook op dit vlak heerst de nodige spraakverwarring: vele mensen verwarren oude en historische kaarten*. Strikt genomen reconstrueren en presenteren historische kaarten een vroegere situatie of gebeurtenis. In dit boek opteren we dus systematisch voor de term 'oude kaart'. Maar de vraag is natuurlijk wanneer een kaart oud is en hoe zo'n oude kaart zich onderscheidt van een nieuwe (i.e. hedendaagse of recente) kaart. Een oude kaart is uiteraard gemaakt en gebruikt in het verleden, maar het is de vraag wanneer dat verleden eindigt (of wanneer het heden start). Volgens sommige kaarthistorici is dat 1900, voor anderen 1950...

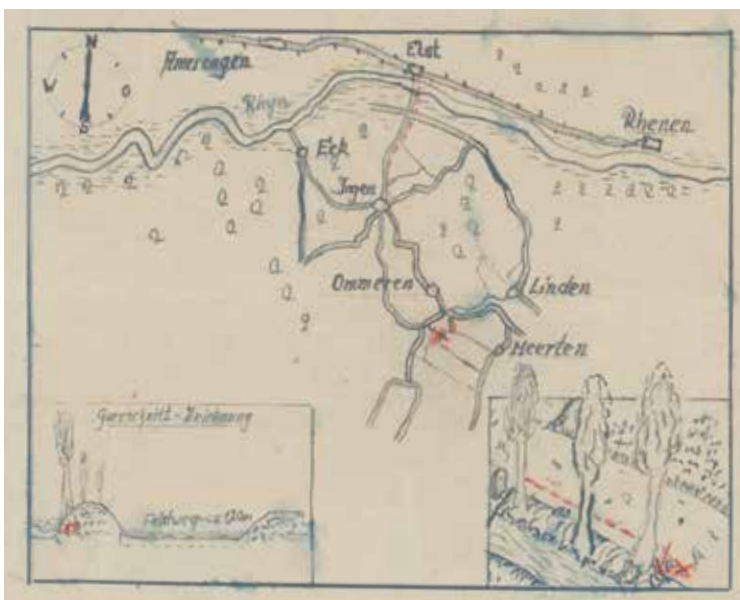
Misschien moeten we spreken van een oude kaart wanneer deze haar oorspronkelijke functie(s) niet meer vervult. Van vele kaarten zijn de oorspronkelijke functies ondertussen gewijzigd. De kaart van een aantal polders ten zuiden van Arnemuiden en Middelburg van W. van Nieuwenhuijsen uit 1737 wordt niet meer gebruikt voor de administratieve of waterstaatkundige kwesties waarvoor ze initieel bedoeld was. Wel kan ze door wetenschappers en geïnteresseerden worden geconsulteerd in het Zeeuws Archief en op haar beeldbank (afbeelding 3).

Maar het criterium is verre van waterdicht: enerzijds zijn de initiële functies van kaarten niet altijd bekend en anderzijds kunnen ze lang blijven voortleven. Oude kaarten kunnen overigens brandend actueel zijn, of dat opnieuw worden. Toen het Nationaal Archief op Openbaarheidsdag 2023 een reeks dossiers van het Nederlands Beheersinstituut openbaar maakte,

↑ Afbeelding 3

W. v. Nieuwenhuijsen, *Kaarte van den Eylande besuyden het Canaal van het Kasteel van Rammekens Strekkende naar het Armuytse hoofd ...*, 1737 – naar kaart Jan Manteau uit 1675. Manuscript, 101,5 x 130 cm. Middelburg, Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, dl. I, nr. 1224.

Afbeelding 4

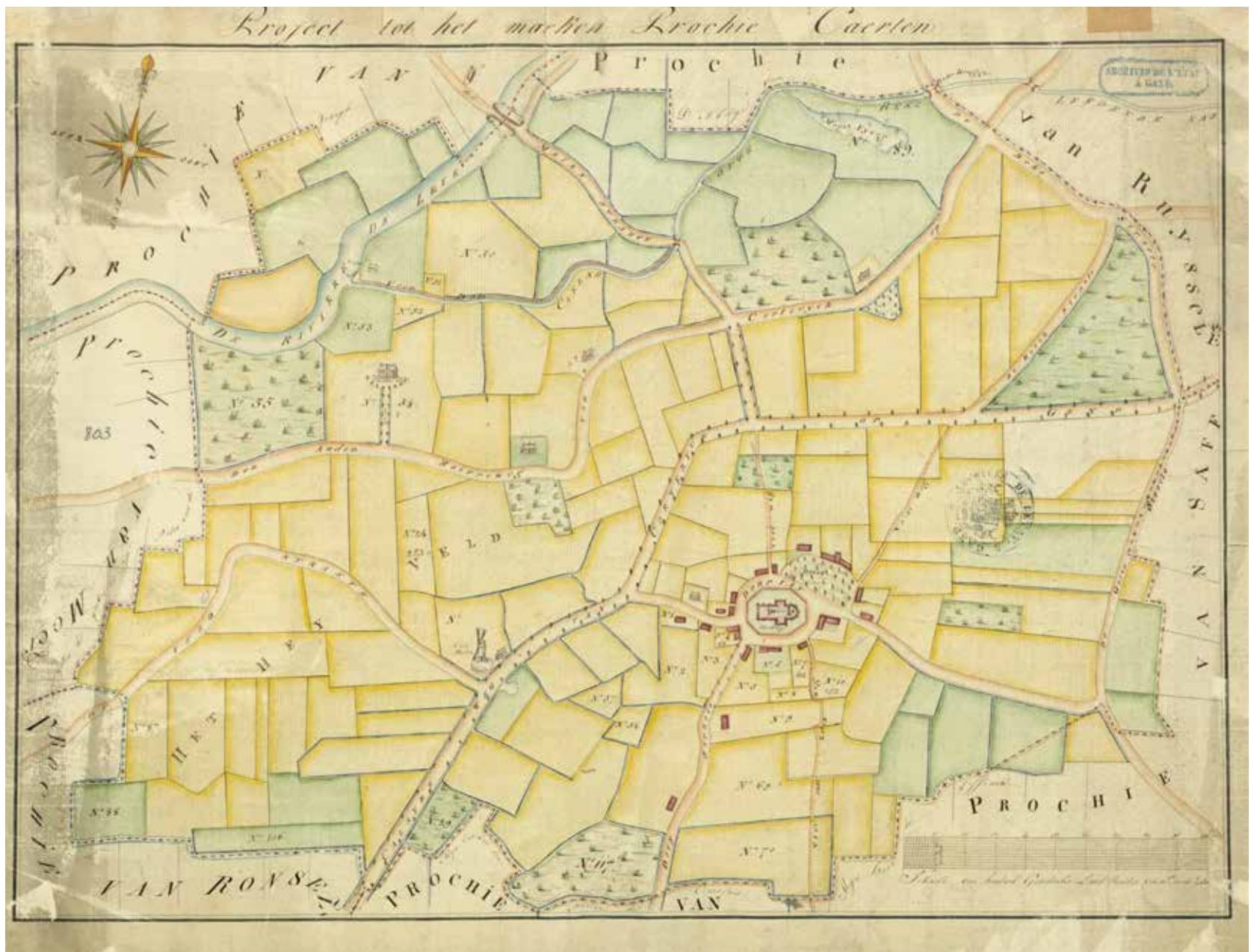
Schatkaart in een dossier over het onderzoek naar edelstenen en munten die in augustus 1944 te Arnhem werden gestolen en vervolgens werden begraven bij Ommeren en Lienden. Manuscript, 11 x 14 cm (kaart). Den Haag, Nationaal Archief, 2.09.49, Inventaris van het archief van het hoofdkantoor van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), (1944) 1945-1967 (-1991), nr. 925, blad 23.

raakte al snel bekend dat zich daarbij een schatkaart bevond (afbeelding 4). Ze maakt deel uit van een dossier over de roof van edelstenen en munten in augustus 1944, die vervolgens werden begraven bij Ommeren en Lienden in de Betuwe. Het nieuws werd opgepikt door talloze binnen- en buitenlandse journalisten en massaal gedeeld op sociale media, in die mate zelfs dat vele schattenjagers ter plekke gingen zoeken en de nodige overlast veroorzaakten voor de lokale bewoners. Bijna tachtig jaar na datum bezat de kaart haar functie nog steeds!

Van cartografie naar karteringen

Verrassend is het allicht niet meer, maar het begrip ‘cartografie’ laat zich evenmin gemakkelijk omschrijven. Cartografie is in elk geval méér dan het maken van kaarten. Het *Kartografisch Woordenboek* schotelt volgende omschrijving voor: ‘het geheel van wetenschappelijke, technische en artistieke activiteiten gericht op de vervaardiging en het gebruik van kartografische producten’.⁹ Cartografie is dus niet alleen een technische

1 Iedereen cartograaf?

Project tot het maekien (van) Prochie Caerten, 18de eeuw. Manuscript, 39 x 54 cm. Gent, Rijksarchief te Gent, Kaartenverzameling, VZ1 - 803.

Karteren en kartering

Karteren en kartering(en) kunnen zowel in enge als in bredere zin worden begrepen. In enge zin houdt karteren in dat ruimtelijke objecten en verschijnselen op basis van waarnemingen en metingen worden vastgesteld, verzameld en in kaart gebracht. Dat gebeurt op het terrein, maar ook aan het bureau: in het eerste geval spreekt men van terreinwaarnemingen en veldwerk*, in het tweede geval van bureauwerk*. De hier afgebeelde conceptkaart *Project tot het maeken (van) Prochie Caerten* is bijvoorbeeld aan het bureau tot stand gekomen, want het gaat om een fictiekaart*.

In bredere zin slaat karteren op een veel complexer proces, bestaande uit het verzamelen, verwerken, ordenen, interpreteren en communiceren van ruimtelijke informatie. Het is een cognitieve activiteit die continu aan de gang is: iedereen karteert aan de lopende band, iedereen verzamelt en verwerkt doorlopend ruimtelijke informatie. Dat gold ook voor de

anonieme kaartenmaker* van het *Project tot het maeken (van) Prochie Caerten*. Voordat hij de kaart op papier zette, had hij bijvoorbeeld al nagedacht over de verzameling en ordening van de gegevens; nadien sprak hij er misschien over met collega's. En ook elke kaartgebruiker* die deze kaart ziet, karteert: zij/hij ordent en interpreteert de gegevens die de kaart aanreikt en communiceert deze eventueel verder. Karteren omvat dus een heel scala aan acties en activiteiten die al dan niet rechtstreeks leiden tot de creatie van kaarten. Tegenwoordig zien sommige vakspecialisten karteren zelfs als een *performance*.

> Wood 1993 / Cosgrove 1999 / Blaut e.a. 2003 / Kitchin, Dodge en Perkins 2011 / Edney 2018a / Gerlach 2018

Conceptkaart

Er zullen weinig kaarten zijn die geheel spontaan, zonder een vooraf bedacht idee zijn gemaakt. Aan de uiteindelijke kaart gaan soms nog enkele kaarten vooraf. Een conceptkaart* is zo'n kaart die in de voorbereidende fase is gemaakt. Het kan de neerslag van een uitprobeerseel of een eerste kaartontwerp* zijn. In engere zin is het een fase in het maakproces van een (meestal topografische) kaart*, waarbij het concept bestaat uit de al bekende ruimtelijke gegevens* die bijvoorbeeld zijn ontleend aan een kadasterkaart*. Vervolgens wordt de conceptkaart aangevuld met nieuwe gegevens aan de hand van metingen en observaties.

Maar 'concept' kan ook verwijzen naar een meer abstract idee of begrip dat wordt gevisualiseerd in de vorm van een modelkaart. Dit is het geval bij *Project tot het maeken (van) Prochie Caerten*. Deze vormde een leidraad en voorbeeld voor landmeters* om parochiekaarten* te maken. Typisch is dat alleen het betreffende dorp en de landerijen daaromheen zijn gekarteerd. Stukken land in de naburige parochies zijn leeg gelaten.

Cartograaf

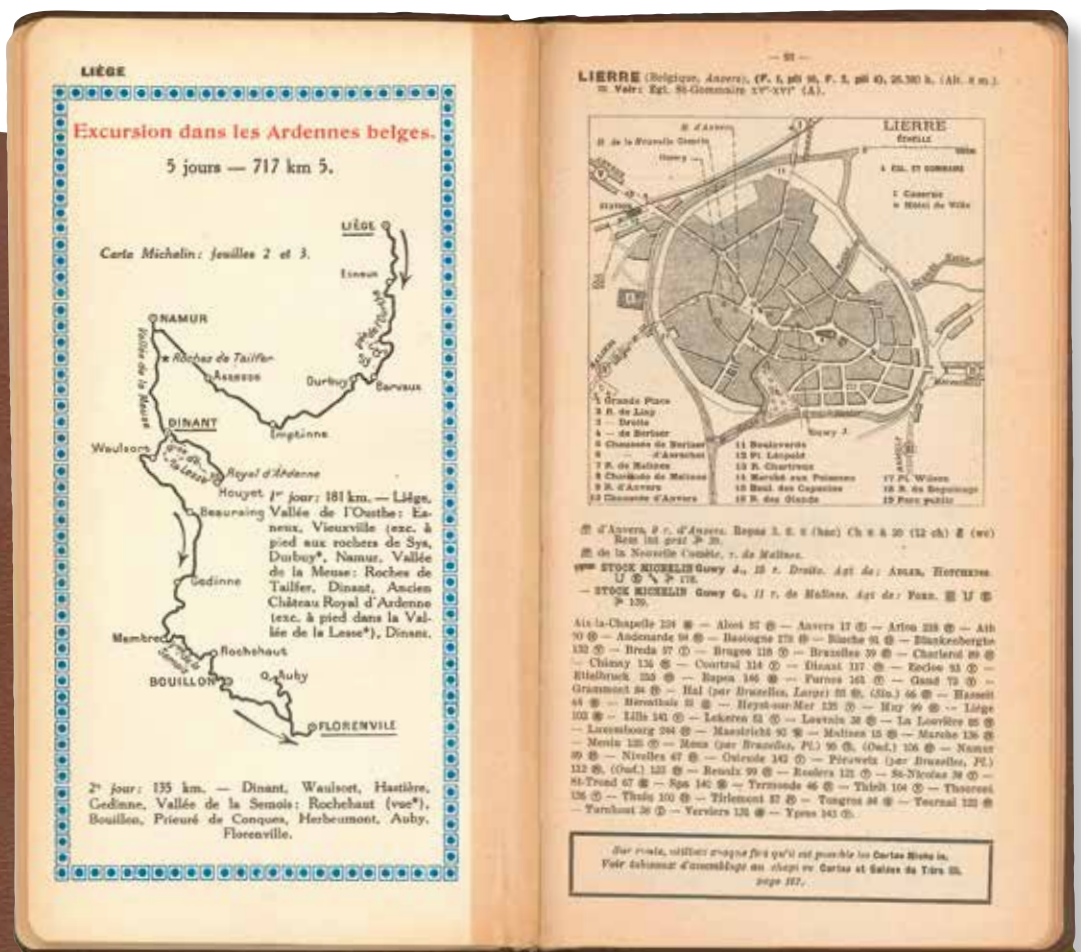
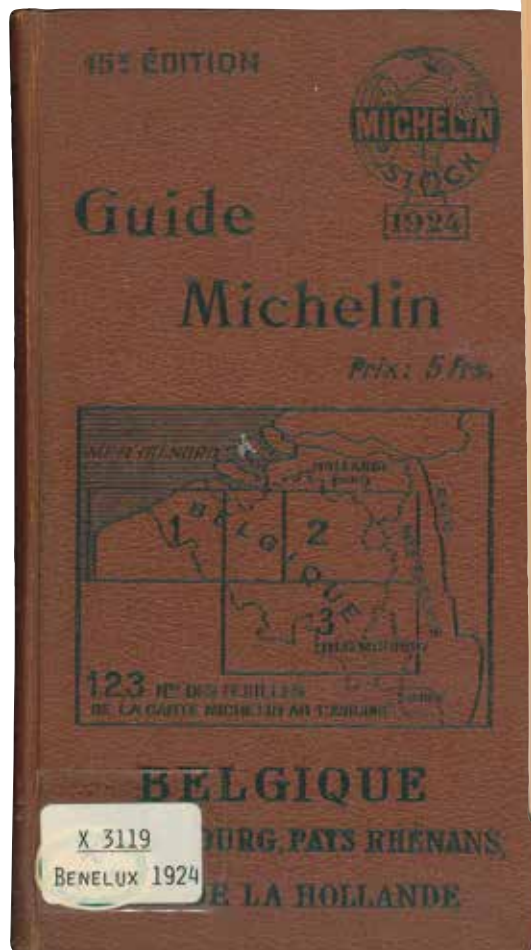

Cartografen houden zich beroepsmatig bezig met het maken van kaarten. Ze beschikken enerzijds over theoretische kennis en, in sommige gevallen, academische kwalificaties. Anderzijds wordt met de cartograaf ook het uitvoerend personeel bedoeld dat de technieken en vaardigheden beheerst om ruimtelijke gegevens* tot een kaart te verwerken. Een conceptkaart zoals het *Project tot het maeken (van) Prochie Caerten* kon als leidraad worden gebruikt door cartografen bij het ontwerp* van een parochiekaart* en het toevoegen van kaartobjecten*, geografische namen*, kaartsymbolen*, kleuren*, windrozen* en schaalbalken.

Een cartograaf is dus niet exact hetzelfde als een kaartenmaker*, een term die wordt gebruikt om iedereen aan te duiden die een kaart maakt, ongeacht zijn of haar opleiding of ervaring. Overigens was/is in de praktijk niet iedereen die wordt aangeduid als cartograaf daadwerkelijk ervaren of gespecialiseerd in het maken van kaarten. Cornelis Pijnacker* wordt bijvoorbeeld omschreven als cartograaf, terwijl hij slechts één enkele kaart samenstelde en het niet duidelijk is welke rol hij daarbij vervulde.

> Robinson en Petchenik 2011 (orig. 1976)

10 Kennis voor onderweg

Le Guide Michelin Belgique, Luxembourg, Pays Rhénans, Sud de la Holland (...), Clermont-Ferrand: Michelin & Cie, 1924. Boekdruk en lithografie, 19,5 x 11 cm (blad). Leuven, KU Leuven Libraries, Artes University Library, X 3119 Benelux 1924.

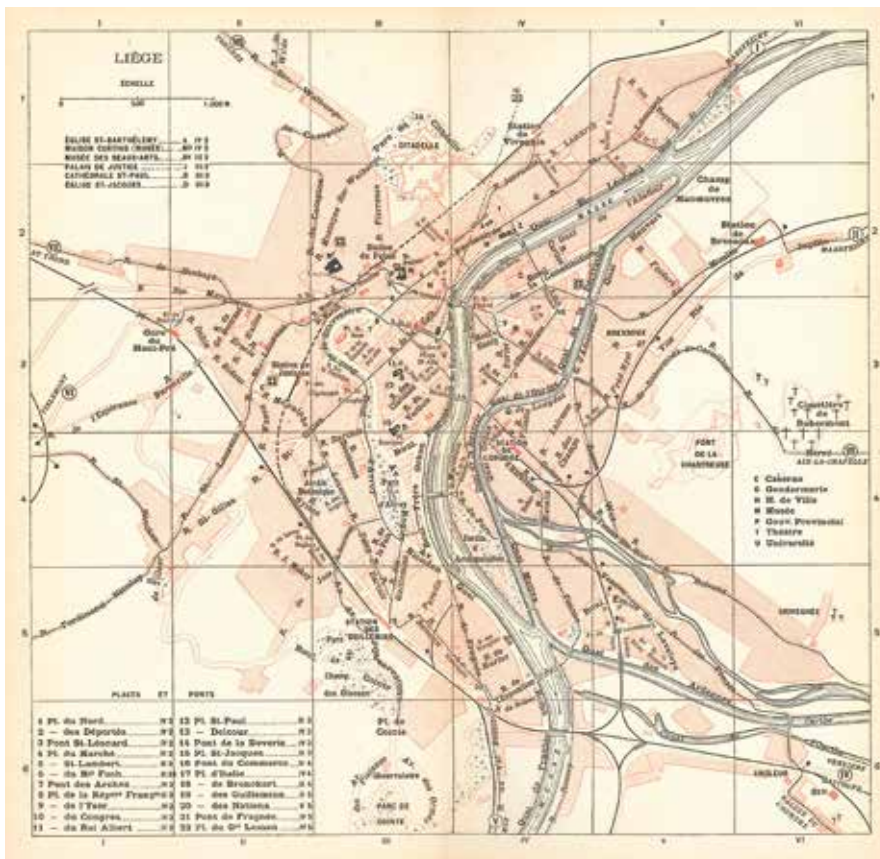
Bron van kennis

🔍 Kaarten zitten boordevol gegevens en kunnen in die zin worden beschouwd als bron van kennis of informatie over de landschappen, territoria, mensen en maatschappij die ze laten zien en waarin ze tot stand zijn gekomen. Auteurs en onderzoekers gebruiken kaarten dus niet alleen als illustratie*, maar putten er ook gegevens uit voor hun onderzoek of consulteren kaarten bij het schrijven van allerlei soorten publicaties, bij het geven van onderwijs* of het maken van tentoonstellingen*. Doorgaans focust men daarbij vooral op de ruimtelijke gegevens* die de kaart aanreikt.

Er bestaan vele manieren om de informatie die in of op de kaart staat te benaderen en te gebruiken. Voor sommigen volstaat het om simpelweg naar de kaart te kijken*, terwijl anderen de kaart zullen trachten te lezen* en dus te interpreteren. In dat laatste geval is het belangrijk om de kaartobjecten* en de parakaart* goed te bestuderen. Sommige kaarten, zoals de

grote middeleeuwse *mappae mundi** of de vroegmoderne wandkaarten*, zijn ware encyclopedieën en vormen een haast onuitputtelijke bron van kennis. Kaarten zoals de routekaart* van Luik naar Florenville of de stadsplattegronden van Lier en Luik uit een Michelingids uit 1924, lijken slechts een handvol gegevens aan te reiken: een autoroute met een aantal haltes, steden met een reeks bezienswaardigheden en straten. Dat is wat misleidend, want ook aan deze kaarten liggen talloze keuzes en productieprocessen ten grondslag. Bovendien kan men het kennispotentieel van kaarten pas ten volle benutten door ze te plaatsen in de bredere context* waarin ze tot stand zijn gekomen en gebruikt, bijvoorbeeld door aandacht te schenken aan het karteerproces* of aan de biografie* van het object*.

> Landkarten als Geschichtquellen 1985 / Van Mingroot 1989 / Renes 2003 en 2016

Stadsplattegrond van Luik in *Le Guide Michelin Belgique (...)*.

Reisgids

 Toerisme*, reisverhalen, routebeschrijvingen en cartografie gaan al eeuwenlang samen. De vroegste vorm van een reisgids is het *itinerarium**, meestal niet meer dan een opsomming van etappeplaatsen en bestemmingen. In de zeventiende tot de negentiende eeuw, de tijd van de 'ontdekkingsreizen' (zie expeditiekaart*) en grand tours, werden ook de minder praktische reisverslagen populair. Hierin vertelden auteurs in geuren en kleuren over hun ervaringen en avonturen. Hoewel deze verhalen ook wel dienst deden als inspiratiebron of voorbereiding voor toekomstige reizigers*, werden de boeken eveneens door de thuisblijvers gelezen. Reisgidsen bevatten beschrijvingen van gebieden, de cultuur en de mensen, de belangrijkste beziens- en wetenswaardigheden, afstandswijzers* en kaarten. Vaak vindt men er verschillende kaarttypes in terug: geografische

overzichtskaarten*, stadsplattegronden*, grondplannen* van musea* of archeologische kaarten*. Op routekaarten* zijn de afgelegde routes zichtbaar en na te volgen. Ook de opkomst van de moderne vervoersmiddelen heeft de reisboeken en -kaarten belangrijke impulsen gegeven. Zo leidde de opmars van de auto in de twintigste eeuw tot nieuwe specifieke kaarten en gidsen, met als bekendste voorbeeld de Michelingidsen en -kaarten. De gidsen bevatten een grote verscheidenheid aan kaarten: van kleine stadsplattegronden in zwart-wit tot gekleurde regiokaarten en overzichtskaarten.

> [Constandt 1985 / Chabaud e.a. 2000 / Verdier 2011 / Van Gorp en Van der Vaart 2016 / Koch en Weirauch 2017 / Das en Youngs 2019 / Dym 2021](#)

Automobilist

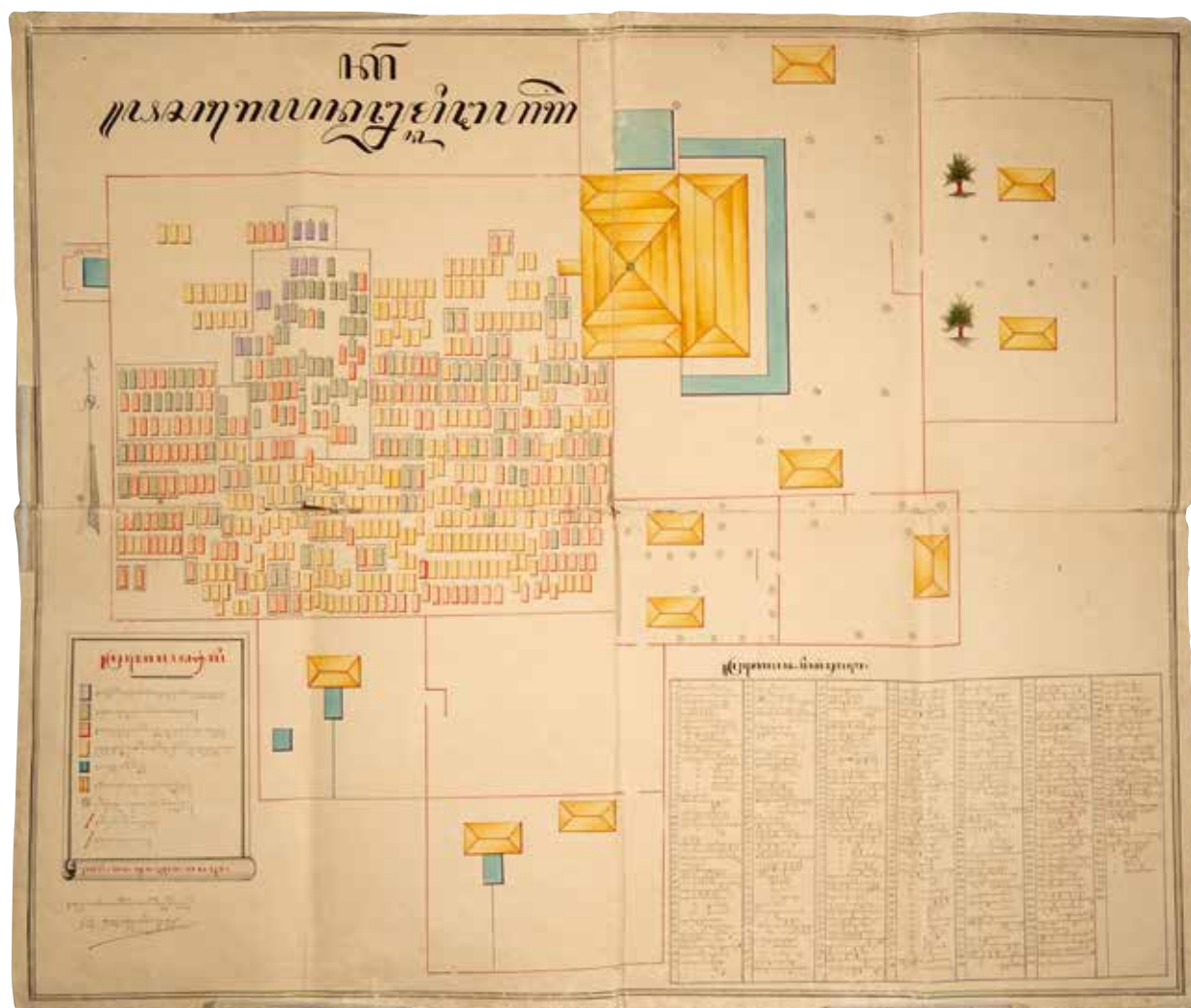
 Met de opkomst van de auto in West-Europa aan het begin van de twintigste eeuw ontstond een groep reizigers* die een nieuw type kaart nodig had: wegenkaarten*. Deze nieuwe groep kaartgebruikers* was vooral op zoek naar praktische informatie over het wegdek, de hiërarchie van de wegen, de afstanden tussen verschillende steden en dorpen of de aanwezigheid van toeristische voorzieningen en bezienswaardigheden.

In dezelfde periode ging het bandenbedrijf Michelin zich ook manifesteren als kaartproducent*, door reisgidsen en wegenkaarten van onder meer Frankrijk, België, Luxemburg en

Nederland op de markt te brengen. Wat begon als een dienst om het toerisme* te promoten en de markt voor autobanden een impuls te geven, groeide uit tot een wereldberoemd fenomeen. De *Guide Michelin* hielp de naam Michelin te verspreiden en de wereldwijde reputatie van het merk te versterken. Ontzettend veel automobilisten hadden Michelinkaarten in de auto liggen en namen de gidsen mee op reis.

> [Koeman 1983b / Harp 2001 / Nicholson 2004 / Houdoy e.a. 2004 / Verdier 2011 / Pannetier en Houdoy 2015](#)

20 Inheemse stilte

Plattegrond van een vorstelijke begraafplaats in Kotagede, omstreeks 1890. Manuscript, 84 x 96 cm. Leiden, Nationaal Museum van Wereldculturen, RV-1838-1.

> Storms 2022: 292-295

Stille getuige

🔍 Kaarten kunnen beschouwd worden als stille getuigen, in die zin dat hun boodschappen en betekenissen zich niet gemakkelijk prijsgeven en moeilijk in woorden te vatten zijn. Een andere metafoer luidt dat kaarten verlegen zijn: hun subjectiviteit* en emotionaliteit* zitten verborgen achter de duidelijke lijnen, precieze punten, numerieke data, technische nota's en rationale metingen. Ze komen pas naar boven door 'tussen de lijnen' te lezen, dat wil zeggen door oog te hebben voor hetgeen niet getoond of zelfs verzwegen wordt. John Brian Harley sprak over cartografische stiltes, Marc Monmonier zelfs over witte leugens*.

Haaks op de opvatting dat kaarten stil en verlegen zijn, staat de visie dat kaarten ons net heel actief aanspreken. Meestal wordt daarvoor de vertelmetafoer gebruikt: de oude kaart vertelt hoe een bepaald gebied of landschap eruitzag of hoe een bepaalde gebeurtenis heeft plaatsgevonden. En nog een stap verder gaat de stelling dat kaarten *agency* (daadkracht, operatio-

naliteit) of *effectiveness* (effectiviteit) bezitten. Kaarten worden dan handelingsbekwame objecten, die bepaalde effecten veroorzaken bij hun gebruikers.

Is de plattegrond van de vorstelijke begraafplaatsen van Kotagede op Java een stille getuige of een handelingsbekwaam object? Het antwoord ligt wellicht ergens in het midden. Het feit dat we de teksten op deze kaart niet begrijpen, maakt de kaart stil, en dus moeilijk te begrijpen, althans voor Westerlingen. Ondertussen is bekend dat de vele rechthoekjes graven voorstellen: de paarse van koningen en koninginnen, de groene van prinsen en prinsessen, de rode van koninklijke familieleden. Op die manier 'vertelt' de kaart dat er een hiërarchie in de begraafplaats aanwezig was. Maar de kaart zwijgt in alle talen over de mensen die in de ongenummerde gele graven lagen.

> Harley 1988b / Corner 1999 / Burke 2001 / Caquard en Griffin 2018 / Brotton en Millea 2019

Details van de hoofdkart: legenda en index.

Inheemse kaart

Om het onderscheid aan te duiden tussen kaarten gemaakt door kolonistoren* en kaarten gemaakt door oorspronkelijke bewoners van een gekoloniseerd gebied is ooit de term ‘inheemse kaart’ in het leven geroepen. Het is echter een koloniale term bedacht vanuit een wit, westers perspectief. De term wordt vandaag de dag vermeden, hoewel in het Engels de minder beladen term *indigenous map* wel gangbaar is. Een andere reden om af te stappen van ‘inheemse kaart’ is omdat het onderscheid tussen de lokale cartografie* en de westerse koloniale cartografie* lang niet zo strikt is, maar er juist een wisselwerking en uitwisseling van kennis plaatsvond. Westerse kaartmakers* maakten gebruik van lokale kennis bij het karteren* en veel ‘inheemse kaarten’ zijn tot stand gekomen met tussenkomst van kolonistoren. Zo circuleerden kopieën van deze Indonesische plattegrond* van een vorstelijke begraafplaats onder

Nederlandse onderzoekers die zich verdiepten in de cultuur en geschiedenis van Nederlands-Indië. De kaarten van de oorspronkelijke bewoners van de (oud)koloniën hebben lange tijd aandacht ontbeerd omdat ze niet zouden voldoen aan de westerse wetenschappelijke maatstaven. Dekolonisering van de ‘inheemse’ cartografie streeft ernaar de kaarten aan de hand van de waarden van de plaatselijke bevolking te herzien en in hun oorspronkelijke sociale en culturele context* te plaatsen. Vanuit dekoloniaal perspectief kunnen we op kritische wijze westerse koloniale kaarten benaderen en achterhalen welke lokale kennis werd gebruikt en toegeëigend. Soms worden ook hedendaagse lokale bewoners betrokken in *decolonial mapping*, bijvoorbeeld door middel van *participatory mapping* waarin aandacht is voor plaatselijke concepten en technieken, en collectief gebruik en ervaring van ruimte.

> Mundy 1996 / Lewis 1998 / Sletto 2009 / Offen en Rundstrom 2015 / Hidalgo 2019 / Rose-Redwood e.a. 2020 / Olshin 2022

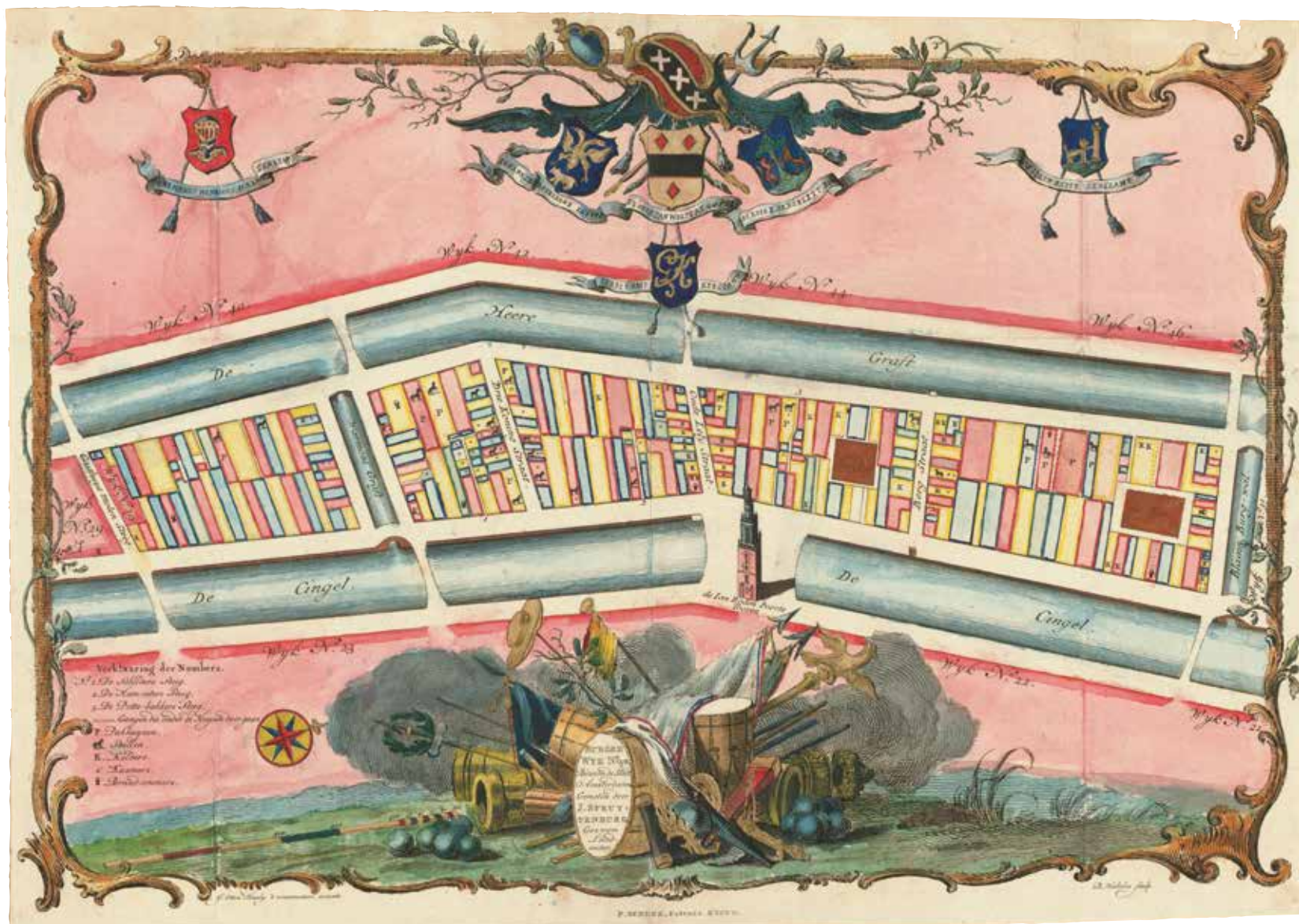
Historicus

Het wetenschappelijke vakgebied geschiedenis* is ontstaan in de late negentiende eeuw, maar de beschrijving en studie van het verleden bestaat al sinds mensenheugenis. Interesse in dit verleden ging gepaard met het gebruiken, verzamelen en maken van kaarten. Hoewel het vakgebied vooral tekstuele bronnen centraal stelt, integreren historici visueel materiaal zoals kaarten in hun onderzoek. Kaarten worden gebruikt om historische gebeurtenissen aan te duiden, om bepaalde objecten of plaatsen te lokaliseren* of om de geografische kennis van een bepaalde periode te tonen. Veel historici kampen weliswaar met de bewijskracht* van cartografische informatie en met de vraag hoe ze een kaart als bron van kennis* kunnen inzetten

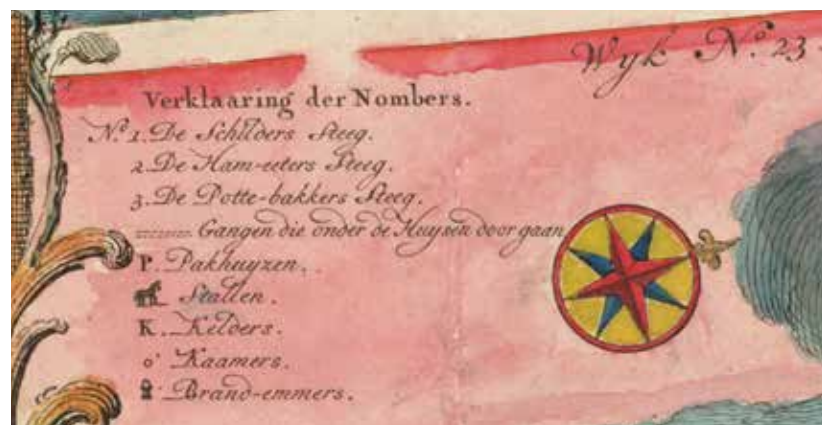
voor historisch onderzoek. Velen komen niet verder dan een gebruik als illustratie*. De kaart van de koninklijke graven van Kotagede toont de interesse van Nederlandse historici, archeologen en antropologen in de taal, cultuur, religie en geschiedenis van de lokale bevolking van Java. Deze kaart is waarschijnlijk gemaakt door een onderzoeker in samenwerking met de plaatselijke bevolking, en geeft dus een tijdsbeeld van het historisch onderzoek aan het einde van de negentiende eeuw in koloniale context.

> Koeman 1984 / Van Mingroot 1986 / Harley 1990 / Knowles 2015b

26 Amsterdamse burgerwijk in beeld

Jan Spruytenburgh (landmeter/tekenaar), Reinier Vinkeles (graveur) en Jacob Otten Husly (ontwerper cartouche), *Burger Wyk No 30*. Binnen de Stadt Amsterdam, Amsterdam: Petrus Schenk Petrusz., 1784. Koperdiepdruk, 32 x 46,5 cm. Amsterdam, Stadsarchief, 10095. Inventaris van de Collectie Atlas Kok, 546.

Detail van de hoofdkaart: legenda.

Kaartblad, kaartveld en kaartbeeld

De termen kaart, kaartblad, kaartveld en kaartbeeld worden geregeld met elkaar verward of verwisseld. Daarom is het goed om deze zo zuiver mogelijk te definiëren. Het woord 'kaart' wordt het best gebruikt voor het gehele document en omvat dus zowel vorm als inhoud, zowel tastbaar object* als abstract idee of concept. Het kaartblad is het tastbare papieren of perkamenten vel waarop de kaart is gemaakt. Het kaartveld is meestal kleiner, want hier gaat het om dat deel van de kaart dat zich binnen de kaartlijst* bevindt. Bij de kaart van burgerwijk 30 van Amsterdam gaat het dus om de gehele zone binnen de bruin ingekleurde, geornamenteerde kaartlijst. Het kaartbeeld, ten slotte, is dat deel van het kaartveld dat door gekarteerd gebied wordt ingenomen. Hier vinden we dus alle kaartobjecten* terug. Op de burgerwijkkaart is dat de zone tussen de twee roze wijkgrenzen.

Wijkkaart

Een specifiek product van de stedelijke cartografie is de wijkkaart, een kaart waarop het territorium en de grenzen van een stadswijk zijn aangegeven. Een oud type wijkkaart is de burgerwijkkaart, die met name voor de Amsterdamse wijken zijn gemaakt in de achttiende eeuw. De burgerwijken zijn ontstaan uit de schutterij of burgerwacht, die als een soort politie en brandweer dag en nacht bescherming boden en optraden bij ongeregelheden en ongevallen binnen de eigen wijk. Elke wijk werd bewaakt door een vendel, onder leiding van een kolonel, luitenant, vaandrig en sergeanten.

Voor een goed beeld van de wijken was er behoefte aan gedetailleerde wijkkaarten, die bijvoorbeeld de locaties van blusemmers weergaven. Toch waren ze niet zo functioneel als ze lijken, de burgerwacht kende de wijk immers als zijn broekzak. De kaarten bezaten eerder een educatief doel (om nieuwe wachten op te leiden) en waren ook representatief: ze bevatten de wapenschilden en familienamen van de officieren, bezaten verscheidene decoraties* en waren rijkelijk ingekleurd*, hier zelfs met goud opgehoogd. Dat deze wijkkaart als statussym-

Ontwerper

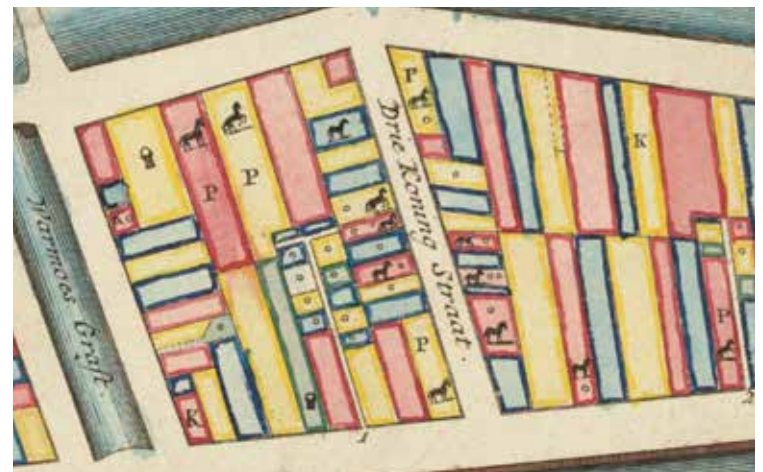
Wie de ontwerper van een kaart is, kan op verschillende manieren worden gedefinieerd en geïnterpreteerd. Voor elke kaart kan in principe worden nagegaan wie welke onderdelen heeft ontworpen of bedacht, en vaak ook getekend. De betrokkenheid van de ontwerper verschilt per kaart. Bij manuscriptkaarten* komt het voor dat slechts één enkele persoon verantwoordelijk is voor het gehele productieproces. In andere gevallen, zoals bij deze burgerwijkkaart, was er een grotere arbeidsverdeling en waren dus diverse personen betrokken bij de productie. De achttiende-eeuwse burgerwijkkaarten van Amsterdam ontstonden uit een samenwerking van ongeveer dertig ontwerpers,

De legenda* links onderaan, de wapenschilden, de cartouche* met de kaarttitel* en de decoraties* horen niet tot het kaartbeeld, maar situeren zich wel in het kaartveld. De wit gelaten bladrand behoort niet tot het kaartveld, wel tot het kaartblad. Doorgaans is het formaat* van het kaartblad dus groter dan dat van het kaartveld; het kaartveld is in regel ruimer dan het kaartbeeld. In sommige gevallen is er weliswaar sprake van overlappingsen, bijvoorbeeld wanneer een stukje kaartbeeld door de kaartlijst breekt, zoals het geval is bij de gemeentekaart* van Ede uit de *Gemeente-Atlas van Nederland* van Jacob Kuijper elders in dit boek (p. 78).

> Woodward 1987a / Harmon 2009 / Ribeiro en Caquard 2018

bool fungeerde, blijkt ook uit het feit dat bij latere staten* enkel de wapenschilden werden gewijzigd.

> Van Eeghen 1981 / Hofman 1981 / Hameleers 1993a, 1993b en 2013

Detail van de hoofdkaart: aanduiding van stallen en blusemmers.

kaarttekenaars*, drukkers*, uitgevers*, graveurs* en inkleuders*. Het merendeel daarvan werkte waarschijnlijk slechts aan één of hooguit twee kaarten. Voor deze kaart ontwierp de architect* Jacob Otten Husly (1738-1796) de cartouche*. Zijn bijdrage wordt op de kaart omschreven als *'t ornamentum invenit*. De Latijnse aanduiding voor de ontwerper of tekenaar is *invenit, inventus* of *inventor* (afgekort *inv.*). De termen *delineavit, delineatus* of *delineator* (afgekort *del.* of *delin.*), duiden de tekenaar aan.

> Van der Krogt 2007

33 Wandelen op Schiermonnikoog

Kaartsymbool

‘Op kaarten wordt de wereld niet nagebootst’, stelde Jerry Brotton, ‘er worden symbolen ontwikkeld waarvan wij aanvaarden dat ze verwijzen naar wat kaarten nooit werkelijk kunnen tonen.’ Op heel veel kaarten bestaat het kaartbeeld* inderdaad uit een reeks kaartsymbolen die verwijzen naar de overeenkomstige ruimtelijke gegevens*. Meestal gaat het om abstracte symbolen: geometrische vormen in een specifieke kleur*, zonder enige connectie met de weergegeven realiteit. Om die reden wordt vaak een legenda* aan de kaart toegevoegd, waarin het gebruik van de symbolen wordt verklaard. Voor een goed begrip van de *Wandelkaart van het eiland Schiermonnikoog* hebben we de *Verklaring* rechts nodig om de verschillende types wegen (verharde wegen, veldwegen en paden) en strandpalen te onderscheiden. Net als op vele andere kaarten wordt ook hier gebruik gemaakt van punt-, lijn- en vlaksymbolen. Hoewel bepaalde abstracte kaartsymbolen conventioneel zijn geworden, is er binnen de cartografie nooit een universele standaardisatie gekomen.

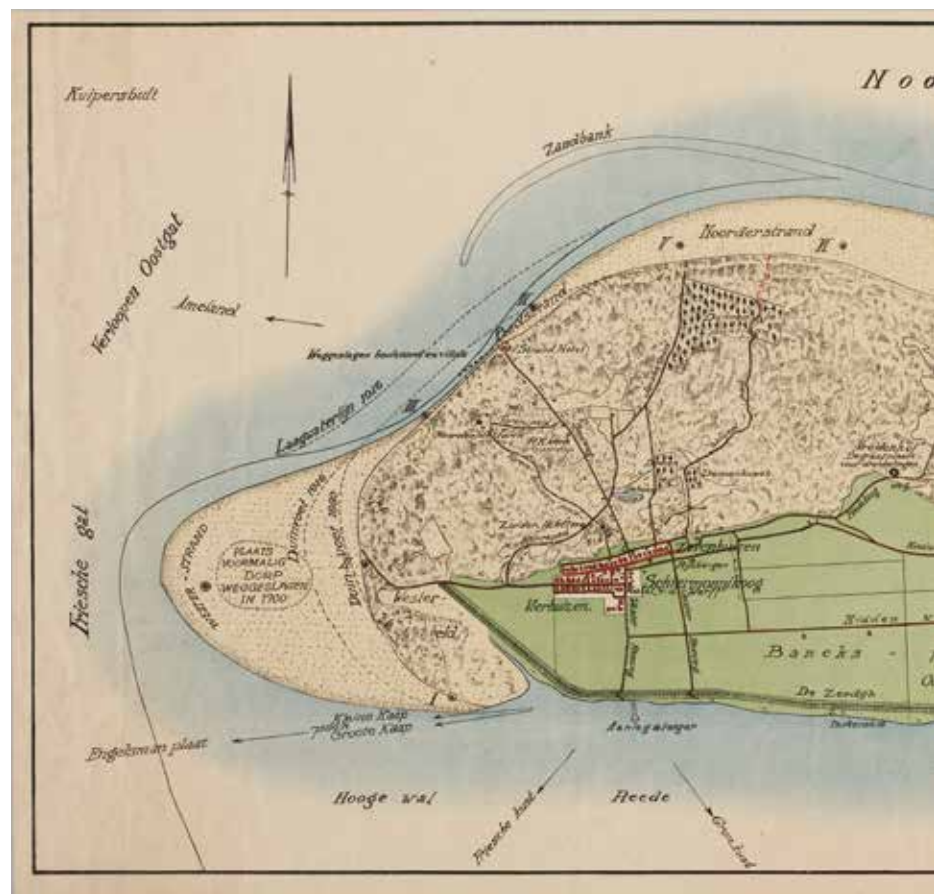
Naast de abstracte symbolen worden ook figuratieve of picturale kaartobjecten* gebruikt, vormen die wél een bepaalde overeenkomst met de realiteit bezitten. Ook deze komen voor op de wandelkaart, zie bijvoorbeeld de zwarte pijltjes ter aanduiding van dennenbomen of de scheepswrakken ten noorden van het eiland. En in de weergave van de duinen en het strand kan men met enige goede wil helmgras en zandkorrels herkennen. Maar deze laatste twee voorbeelden tonen meteen aan dat de grens tussen de figuratieve kaartobjecten en de abstracte kaartsymbolen soms heel dun is, wat de interpretatie uiteraard bemoeilijkt. Op de wandelkaart wordt dat opgelost door korte explicatieve kaartnota's* toe te voegen aan moeilijk interpreteerbare kaartobjecten, bijvoorbeeld *Aanlegsteiger of Wrak Blackhore*.

> De Dainville 1964 / Harvey 1980 / Delano-Smith 1985 en 2007b / Denil 2009 / Brotton 2013

Wandelkaart

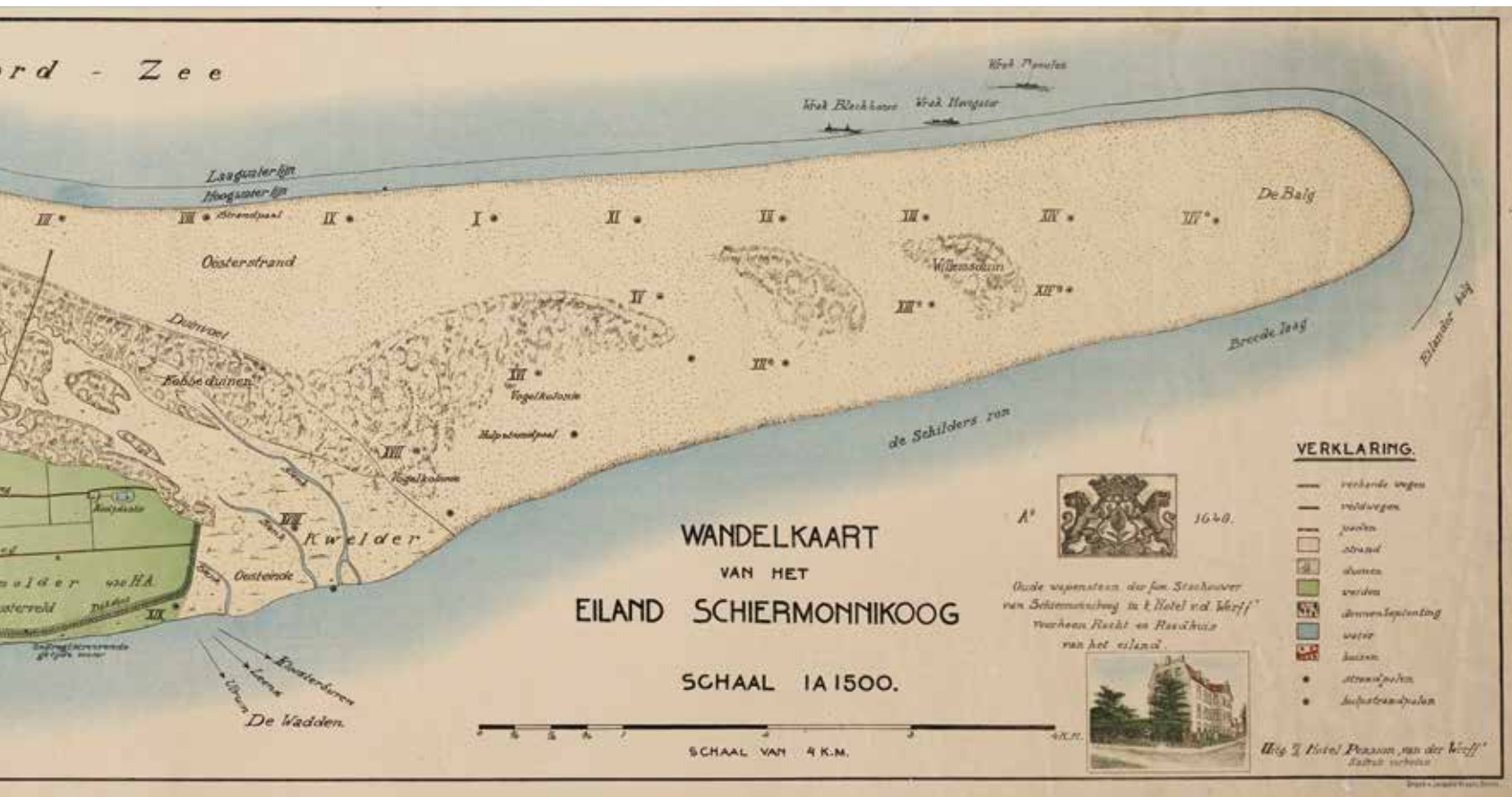
Hoewel de benenwagen bekend staat als het oudste vervoersmiddel, is de wandelkaart een relatief modern fenomeen. Mede door de toenemende verstedelijking en de opkomst van de vrije tijd en het toerisme in de negentiende eeuw is wandelen in de buitengebieden een recreatieve activiteit geworden. Vooral ten tijde van de industrialisatie werd de stedelijke arbeidersklasse gemotiveerd eropuit te trekken in de natuur. In die context zijn wandelkaarten ontstaan. Deze grootschalige* topografische kaarten* geven voor een duidelijk omljnd natuurgebied, een gemeente of streek de verschillende types wegen, bodemsoorten, waterlopen, oversteekplaatsen, wandelroutes en/of

hoogteverschillen weer. Zo maakt de toeristische wandelkaart van Schiermonnikoog onderscheid tussen veldwegen, verharde wegen en paden. Ook andere informatie die relevant is voor de wandelaar komt voor op dit soort kaarten, denk aan horecagelegenheden, bezienswaardigheden, monumenten en vogelspotplaatsen. Talloze wandelkaarten komen voor langs de weg in de openbare ruimte (met de typische aanduiding ‘U bevindt zich hier’) of zijn op handzaam formaat geproduceerd, bij voorkeur als opvouwbare kaart* of als textielkaart* om beschadigingen tegen te gaan. In de twintigste eeuw raakt de voetganger meer gespecialiseerd en maken we onderscheid tussen backpackers, trekkers, bergbeklimmers, hardlopers, oriëntatielopers, dagjesmensen, noem maar op. Ook voor deze bijzondere wandelfiguren zijn er speciale types kaarten uitgegeven.

> Koeman 1983b / Gleason 1987

Wandelkaart van het eiland Schiermonnikoog, Schiermonnikoog: Hotel Pension van der Werff (druk: Berlijn, Leopold Kraatz), [1922]. Lithografie, 37 x 108 cm. Haarlem, Noord-Hollands Archief, 560 - Kaarten en kaartboeken van de Provinciale Atlas Noord-Holland, 1113.

Wandelaar en fietser

 Het gebruik van kaarten door wandelaars en fietsers is tegenwoordig een herkenbaar fenomeen. Naar deze groep kaartgebruikers* in de Lage Landen is echter weinig onderzoek gedaan. Wel is vast te stellen dat het aantal wandelaars en fietsers dat eropuit trok, toenam in de loop van de negentiende eeuw. In diezelfde periode kwamen er ook steeds meer specifieke wegen- en toeristische kaarten* voor deze gebruikers op de markt. Ze waren afgestemd op de wijze en het doel waarmee de kaarten doorgaans werden gebruikt: ze boden veel topografische details (voor de oriëntatie* onderweg dan wel het uitstippelen van de route voor vertrek), bezaten een grotere schaal* dan bijvoorbeeld de spoorweg- of wegenkaarten* voor auto's, en bevatten specifieke informatie over afstanden, begaanbaarheid van wegen en hoogteverschillen in een wandel- of fietsgebied. Ook werden de kaarten zo gemaakt, dat ze konden

worden op- en uitgevouwen en meegenomen. Deze wandelkaart van Schiermonnikoog verscheen op initiatief van het plaatselijke Hotel Van der Werff om wandelaars naar het eiland aan te trekken, en bevat enkel plekken die door hen te bereiken zijn.

> Lierz 1992 / Koeman 1983b / Buijter 2016

49 Gedecoreerde montage van Rijnland

Jan Jansz. Dou, Steven van Broeckhuijsen, Johannes Dou, Pieter Post en Romeyn de Hooghe, *t'Hoogheymraedschap van Rhijnland*, 1687, tweede uitgave, 25 bladen. Koperdiepdruk, 216 x 230 cm (volledige kaart). Leiden, Archief Hoogheemraedschap van Rijnland, A-0010.

> Goedings 2013 / Renkema e.a. 2023: 278-285

Decoratie

 Soms zijn bepaalde onderdelen van een kaart op decoratieve wijze uitgewerkt: denk aan cartouches*, kaartlijsten*, belettering*, inkleuring*, heraldische emblemen, kompas- en windrozen* of titelpagina's* van atlassen*. Ook was het in de vroegmoderne tijd gebruikelijk om lege plekken op kaarten op te vullen met vignetten*, met schepen en monsters in de zeeën, dieren, mensen en mythologische figuren op het land. Ook de kaartobjecten* zelf zijn soms decoratief uitgewerkt, waardoor de esthetiek van de kaart vergroot. Ten slotte bevatten kaarten soms ornamenten: versieringen zonder verdere betekenis of boodschap. Achter de andere soorten decoraties schuilt meestal wel een boodschap, al is die vaak niet eenvoudig te achterhalen.

De decoraties op de wandkaart* van het hoogheemraadschap van Rijnland uit 1687 zijn van de hand van Pieter Post en Romeyn de Hooghe. De cartouches, wapenschilden en

banderol met titel zijn uitbundig gedecoreerd; de schepen laten niet alleen zien waar scheepvaart mogelijk was en welke scheepstypes voorkwamen, maar verlevendigen en versieren tevens het kaartbeeld.

Kaarten zelf kunnen ook een decoratieve rol vervullen, bijvoorbeeld wanneer ze als illustratie* in boeken zijn opgenomen of wanneer ze de wanden van vergaderzalen, woonkamers of traphallen opfleuren – al vervullen ze dan ook vaak een representatieve of commemoratieve functie. Het hier afgebeelde exemplaar van de wandkaart hangt in de centrale hal van het Gemeenlandshuis van Rijnland in Leiden.

> Skelton 1965b / Vuylsteke 1986 / Welu 1987 / Heijbroek en Schapelhouman 1989 / Trilling 2003 / Unger 2010 / Reinhartz 2012 / Van Duzer 2013 en 2023

Gemonteerde kaart

 Monteren betekent het samenvoegen van losse bladen tot een groter geheel. Deze methode was onontkoombaar wanneer houtblokken of koperplaten niet groot genoeg waren om een volledige kaart te drukken. De kaart werd dan in afzonderlijke delen gedrukt en daarna gemonteerd. Oude wandkaarten* zijn vanwege het grote formaat* meestal meerbladige kaarten*, bestaande uit meerdere deelbladen die moesten worden samengevoegd: de losse bedrukte vellen worden naast elkaar geplakt op een drager van textiel (katoen of linnen), hout of karton, en vervolgens aan houten stokken of latten bevestigd. De enorme wandkaart van Rijnland door Jan Jansz. Dou* telt twaalf kaartbladen* en nog eens dertien bladen voor de titel* en wapens, waaraan meerdere graveurs* werkten: Pieter Post graveerde de wapenschilden links en rechts en Romeyn de Hooghe

maakte een nieuwe bovenrand voor de hier afgebeelde tweede uitgave uit 1687. Landmeters* Jan Jansz. Dou en Steven van Broeckhuijsen karteerden het middelste deel. De namen van de graveurs die de twaalf kaartbladen graveerden zijn niet vermeld.

Grote topografische kaarten* of stadspanorama's konden ook uit meerdere bladen bestaan. Bij zulke kaarten werd soms een montagehandleiding meegeleverd, met instructies over de plek waar de afzonderlijke bladen moesten komen. We spreken ook van montage als bijvoorbeeld gedrukte tekstbladen aan een nieuwskartaal* zijn bevestigd.

> Silver en Wyckoff 2008 / Schrier 2019

Waterschap

 Waterschappen zorgen voor het beheer en onderhoud van de waterhuishouding in een bepaald gebied. Een hoogheemraad is het bestuur van een waterschap, dat daarom ook wel een hoogheemraadschap werd genoemd, waarvan de dijkgraaf de voorzitter is. In Nederland ontstonden waterschappen in de tweede helft van de dertiende eeuw toen graaf Floris V van Holland (1254-1296) bevoegdheden aan waterschappen gaf voor de controle van waterwerken (dijken, rivieren, kuststroken, polders en sluizen), de vaststelling van wet- en regelgeving en de rechtspraak met betrekking tot de waterstaat*.

Voor het uitvoeren van hun taken lieten waterschappen kaarten vervaardigen, denk aan waterschapskaarten*, polderkaarten* en representatieve wandkaarten*. Al vanaf de vijftiende eeuw had het Hoogheemraadschap van Rijnland

landmeters* in dienst. Deze maakten zowel grote gedrukte overzichtskaarten* zoals deze gemonteerde wandkaart, als kleinere manuscriptkaarten*. Veel kaarten die waterschappen hebben laten maken, worden nog in de archieven van deze instellingen bewaard. Omdat de kaartenmakers* in dienst van het hoogheemraadschap werkten, zijn ook veel van de originele materialen en gereedschappen bewaard gebleven, denk bijvoorbeeld aan de gebruikte koperplaten en instrumenten*.

> 't Hart 1972 / Iterson 2009 / Aten e.a. 2016 / Koese 2018 / Renkema e.a. 2023

54 Vlekken op het perkament

Cornelis Doedsz., paskaart van Europa gedrukt op perkament, Amsterdam:
Willem Jansz. Blaeu, ca. 1615. Koperdiepdruk, 58 x 74 cm. Utrecht,
Universiteitsbibliotheek Utrecht, *VIII*.N.d.2.

Detail van de hoofdkartaat.

Gebruikssporen

 Wanneer kaarten worden gebruikt, dan worden ze onvermijdelijk vervormd, beschadigd of zelfs vernietigd. Die aanpassingen kunnen bewust of onbewust gebeuren. In het eerste geval spreken we van gebruikerssporen*, in het tweede van gebruikssporen. Gebruikssporen zijn dus onbedoelde aanpassingen, vervormingen en beschadigingen van kaarten en atlanten*. Ze zijn niet zozeer het gevolg van concrete menselijke handelingen (zoals vouwen, wijzen* of annoteren*), maar van het gebruik of de bewaring* van kaarten in ongunstige omstandigheden. Daarbij moeten we niet alleen denken aan rampen zoals branden, oorlogen of overstromingen, maar eveneens aan te veel lichtinval of een te hoge luchtvochtigheid.

Zeker wanneer kaarten in een lichte en/of vochtige omgeving worden bewaard of gebruikt, treedt er onvermijdelijk verval op. Dat is bijvoorbeeld het geval geweest bij Willem Jansz. Blaeu's perkamenten paskaart van Europa uit circa 1615: naast de in-

tentioneel aangebrachte gebruikerssporen (de nagelgaten in de rand, die wijzen op de bevestiging van de kaart in een stuurhut) vertoont deze kaart ook vele onbewuste beschadigingen: vervaagde kleuren en tekst, bruine vlekken, vervormingen van het perkament en wellicht ook minder zichtbare gebruikssporen zoals schimmels of vocht. Dergelijke gebruikssporen hebben het lot van vele oude kaarten bezegeld, denk bijvoorbeeld aan de talrijke (school)wandkaarten* die verloren zijn gegaan. Net omdat ze aan de wand hingen, werden ze blootgesteld aan licht, vocht en rook en hebben ze de tand des tijds niet overleefd. Soms wordt een restaurator* aangesteld om de beschadigingen van een zwaar gehavende kaart weg te werken, al kan de oorspronkelijke toestand nooit helemaal hersteld worden. Maar gebruikerssporen zijn niet alleen hinderlijk: ze leveren immers belangrijke informatie voor de biografie* van een kaart.

> [Graheli 2021](#)

Perkamenten kaart

 Perkament is uitgerekte en gedroogde dierenhuid, terwijl papier (zie papieren kaart*) altijd van planten is gemaakt. De dierlijke oorsprong van perkamentvellen maakt dat deze meestal niet rechthoekig zijn, zeker wanneer bijvoorbeeld een stuk huid nabij een poot is gebruikt. De ruwere haarzijde is de buitenkant van de dierenhuid, de gladdere vleeszijde de binnenkant. Uit de structuur van de haarzijde kan worden afgeleid van welk dier het perkament afkomstig is en voor sommige kaarttypes werden specifieke soorten perkament gebruikt. Zo werden portolaankaarten* meestal op schapehuid getekend, maar perkament van kalveren en geiten komt ook voor. Vóór de intrede van de papieren kaart* in West-Europa was perkament de meest voorkomende drager voor een kaart, maar ook na de 'papierrevolutie' en de uitvinding van de drukpers bleef men

perkamenten kaarten maken, hoewel dat veel duurder was. Soms werden kaarten zelfs op perkament gedrukt*, zoals bij de paskaart* van Willem Jansz. Blaeu* voor de VOC* het geval is. Het voordeel van perkament is dat het een stuk steviger dan papier is en dus minder snel scheurt. Aan de andere kant is het ook stugger en vervormt het materiaal snel. Tot 1750 waren alle VOC-kaarten – naar schatting zo'n 70.000 stuks – op perkament gemaakt. Gemiddeld hield een perkamenten zeekaart* het zes reizen naar Azië vol. Maar ook in Engeland en Frankrijk werden kaarten tot diep in de achttiende eeuw op perkament gedrukt.

> [Foncin e.a. 1963](#) / [Ristow en Skelton 1977](#) / [Paesie 2010](#) / [Schilder en Kok 2019](#)

Papiermaker en perkamentmaker

 Papier- en perkamentmakers zorgden voor de productie van de meest gangbare materialen waarop kaarten werden gedrukt of geschreven. Handelaren zorgden er vervolgens voor dat die dragers van kaarten bij de kaartproducenten* terecht kwamen.

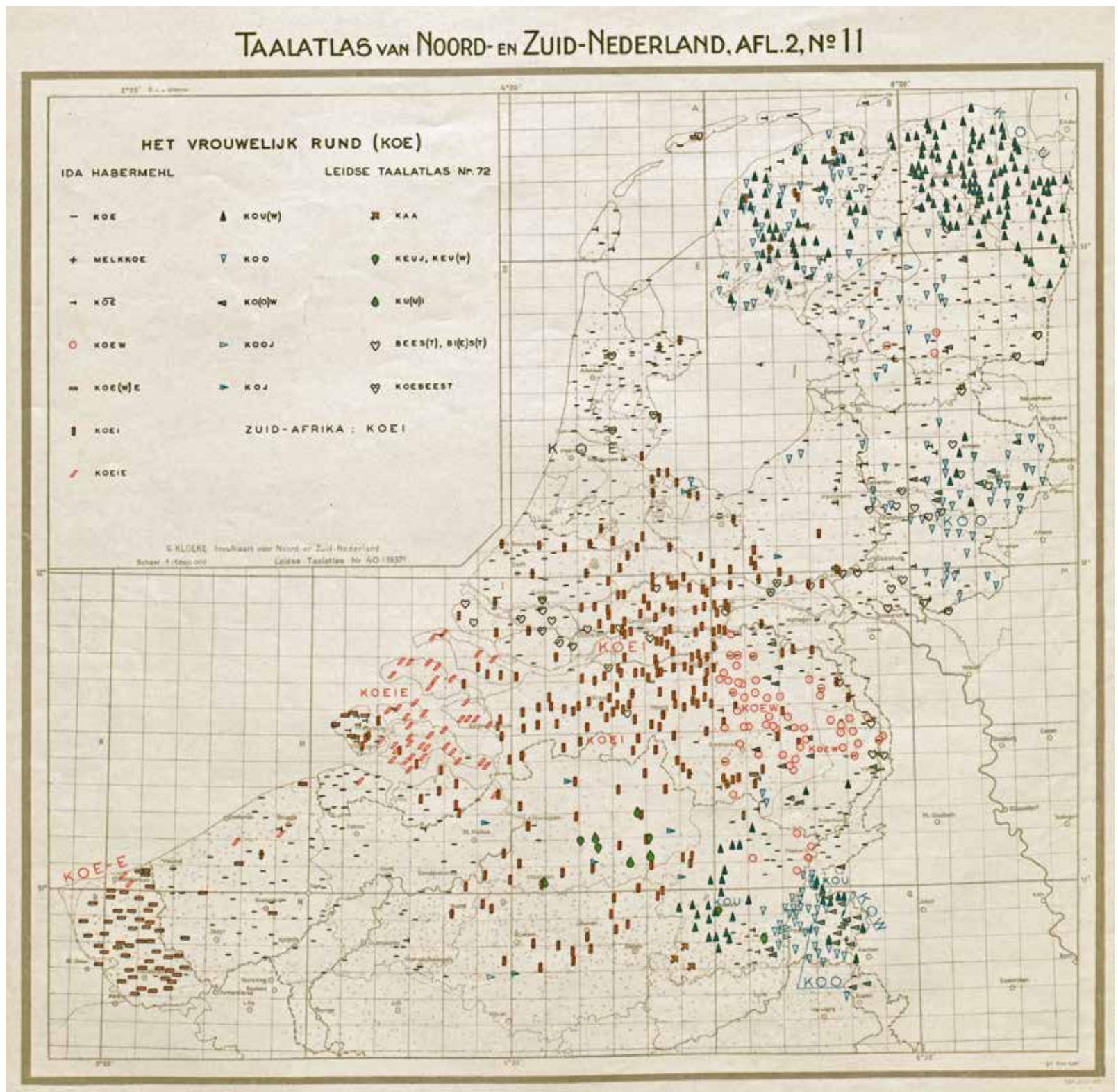
Frankrijk, Duitsland en Italië waren in de vroegmoderne periode belangrijke papierproducenten, maar ook in de Lage Landen waren destijds meerdere papiermakers actief. De handel in papier was lucratief en de belangrijkste handelsroutes voor papierhandelaren strekten zich uit over heel West-Europa. Aan de hand van het watermerk in het papier kan worden getraceerd waar en door wie het papier is geproduceerd.

Sinds de prehistorie worden al vormen van perkament gemaakt en in de loop der eeuwen werd het productieproces

steeds verder verfijnd. Om perkament te maken wordt de dierenhuid onthaard, opgespannen en geschuurd zodat er een glad en licht vel ontstaat dat kan worden beschreven of bedrukt. De productie van perkament liep grotendeels door tot de negentiende eeuw. Hoewel naar technieken voor het maken en restaureren van perkament veel onderzoek is gedaan, is over de handel in perkament en de producenten veel minder bekend.

> [Bots en Van Delft 2003](#) / [Bellingradt 2021](#) / [Bellingradt en Reynolds 2021](#) / [Danforth 2021](#)

65 Taalkundig onderzoek in kaart

I. Habermehl, *Het vrouwelijk rund (koe)*, in: L. Grootaers en G.G. Kloeke, *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (TNZN - 1939-1972), afl. 2, nr. 11, Leiden: Brill, 1941. Lithografie, 48 x 50 cm. Amsterdam, Meertens Instituut, Kaartenbank nr. 11.

Gegevensvergaring

 Hoewel men spontaan op een wit blad papier of computerscherm een kaart kan tekenen, liggen aan de basis van de meeste kaarten één of meerdere vormen van gegevensvergaring. Vooraleer een kaart kan worden gemaakt, moet een kaartenmaker* met andere woorden beschikken over een dosis basisgegevens. Die kunnen afkomstig zijn van veldwerk*, zoals terreinwaarnemingen, metingen, schetsen en tekstuele nota's, en/of van bureauwerk*, waarbij informatie uit andere kaarten, tekeningen of foto's en statistische, historische, geografische, taalkundige, meteorologische, hydrografische, politieke, economische, geologische, ecologische of andersoortige gegevens worden gecompileerd en verwerkt. Er bestaan ook tussenvormen: de taalkundige en dialectgeograaf Gesinus Gerhardus Kloeke (1887-1963) verzamelde en verwerkte het materiaal voor zijn taalkaarten bijvoorbeeld via mondeling en schriftelijk afgenomen enquêtes bij lokale zegslieden.

Taalkaart en dialectkaart

 Al in de zestiende-eeuwse kosmografie*, geschiedschrijving en geografie werden taalkundige grenzen en taalgebruik bestudeerd. Zo ontstond de neiging om op topografische kaarten* ook gegevens over talen toe te voegen. In de achttiende en negentiende eeuw nam de interesse voor de verspreiding van talen en volkeren, en voor de verschillen binnen talen (dialectonderzoek) toe. Via dialectenquêtes, vragenlijsten en veldwerk* verzamelden antropologen en etnologen de benodigde brongegevens. Maar de systematische kartering van de geografische verspreiding van dialecten gebeurde in Nederland en België pas in de twintigste eeuw. Op basis van dialectvragenlijsten – die nog steeds worden rondgestuurd – werd de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* gerealiseerd.

Er zijn uiteenlopende varianten van de taalkaart te onderscheiden, afhankelijk van inhoud en onderwerp, techniek en uitvoering. Zo geeft deze kaart uit de *Taalatlas* de verspreiding

Universiteit

 Al sinds de vroegmoderne periode is de universiteit een plaats waar kennis over kaarten en hun maakproces wordt uitgewisseld en waar belangrijke netwerken tussen kaartenmakers* zijn gevormd. Aan de universiteit van Leuven publiceerde Gemma Frisius* bijvoorbeeld zijn traktaat* over de driehoeksmeting*, die een belangrijke wetenschappelijke basis voor de landmeetkunde* en chorografie* bood. Ook faciliteren en stimuleren universiteiten de wetenschappelijke studie van kaarten en cartografie. Tot het midden van de twintigste eeuw werd de geschiedenis van de cartografie vooral door bibliothecarissen*, kaartenhandelaren* en kaartenverzamelaars* bestudeerd. Daarna kwam er ook vanuit academische hoek meer aandacht

Betreuenswaardig is dat vele kaartenmakers hebben nagelaten om een overzicht te bieden van de bronnen die aan de basis lagen van hun kaarten en/of uitleg te geven over de manier(en) waarop ze die hebben verzameld en verwerkt. Abraham Ortelius* vormt een notabele uitzondering, vermits hij aan zijn *Theatrum Orbis Terrarum* een bronnenlijst toevoegde, de *Catalogus auctorum*. Landmeters* die andermans werk kopieerden, gaven dat ook meestal aan in een kaartnota* of zelfs in de kaarttitel*. Maar van de meeste kaarten zijn de brongegevens onbekend. De cartobibliografie* probeert die lacune ten dele op te vullen, door verwantschappen tussen gedrukte kaarten* na te gaan.

> Kloeke 1922 / Meurer 1991 / Moorman 2016

van de verschillende benamingen voor het vrouwelijk rund (koe) weer. Qua onderwerp is het een soort 'woordkaart' die de verschillende benamingen voor iets laat zien. Andere kaarten die verbreding van dialectverschijnselen laten zien zijn bijvoorbeeld betekeniskaarten, morfologische (verbuigingen of vervoegingen) en syntactische (woordcombinaties of zinnen) kaarten. Daarnaast er bijvoorbeeld ook nog frequentiekaarten, sociologische taalkaarten en naamkundige kaarten. De vormen om linguïstische informatie cartografisch te weergeven zijn onder andere isoglossen, contouren, pijltjes of (kaart)symbolen*. Op de 'Koe'-kaart is bijvoorbeeld elk dialect aangeduid met een eigen symbool.

> Berns 2003 / Rabanus e.a. 2009 / Kruijsen en Van der Sijs 2010 / Lameli e.a. 2010 / Van der Sijs 2014

voor dit vakgebied, bijvoorbeeld via de instelling van leerstoelen voor historische en hedendaagse cartografie, via de oprichting van gespecialiseerde onderzoeksgroepen, en via de vorming van universitaire kaartencollecties. Tevens is er vanuit vele andere academische disciplines belangstelling voor oude en hedendaagse kaarten: onderzoekers bestuderen kaarten, gebruiken deze in hun colleges of brengen de resultaten van wetenschappelijk onderzoek in kaart.

> De Smet 1967

Colofon

Oude kaarten lezen. Handboek voor historische cartografie is deel 1 in de reeks *Kaarthistorie*. De reeks staat onder redactie van Marissa Griffioen, Djoeke van Netten, Anne-Rieke van Schaik, Martijn Storms en Bram Vannieuwenhuyze.

Uitgave
WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Dit boek verschijnt in samenwerking met:
Stichting Explokart, verbonden aan het Allard Pierson en de Universiteit van Amsterdam
www.explokart.eu
www.allardpierson.nl

Financiële steun werd verkregen van:
Stichting Cartographiae Historicae Cathedra
Lira Fonds

Tekst
Bram Vannieuwenhuyze
Marissa Griffioen
Anne-Rieke van Schaik

Vormgeving
A10Design (Albertine Dijkema)

Stichting Explokart

ALLARDPIERSON

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

lira fonds

Cartographiae Historicae Cathedra

W BOOKS

© 2023 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2023.

ISBN 978 94 625 8536 2
NUR 680

Afbeeldingen op de cover, backcover en schutbladen:

Cover: Den Haag, Nationaal Archief / Collectie Spaarnestad Photo.
Foto A. Ph. de Keijzer.

Schutbladen vooraan:
Fragment van de *Kaart van de rijwielpaden in Gooi- en Eemland, Utrecht en West-Veluwe*, Amsterdam: A.N.W.B. Toeristenbond voor Nederland, 1932, 4de druk. Lithografie, 48 x 44 cm. Amsterdam, Allard Pierson, OTM: HB-KZL VI 13 C 2 (20).

Fragment van de *ANWB Toeristenkaart Utrecht*, Den Haag: Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB, 1970. Offset, 57 x 59 cm. Amsterdam, Allard Pierson, OTM: HB-KZL VI 13 D 2 (60).

Schutblad achteraan:
Fragment van de *Kaart van de rijwielpaden van Gooi- en Eemland, Utrecht m[et] omstreken en West-Veluwe*, Den Haag: ANWB, 1928, 3de uitgave. Kleurendruk, 48,5 x 48 cm. Amsterdam, Allard Pierson, OTM: HB-KZL VI 12 F 2 (30).

Fragment van de *Kaart van de rijwielpaden in Gooi- en Eemland, Utrecht en West-Veluwe*, Amsterdam: A.N.W.B. Toeristenbond voor Nederland, 1932, 4de druk. Lithografie, 48 x 44 cm. Amsterdam, Allard Pierson, OTM: HB-KZL VI 13 C 2 (20).

Backcover: *Carte vélocipédique de la Belgique*, Brussel: Alfred Castaigne, 1897. Lithografie, 67 x 90 cm. Brussel, KBR, Kaarten en Plannen, CP III 1133 - XIII B. Belg. gén. - 1897 - Castaigne.